

М.С. Жолшаева *

Сулейман Демирель ағындағы университет, Қаскелен, Қазақстан

* E-mail: maira.zholshayeva@sdu.edu.kz

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚҰРАНДЫ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ¹

Аннотация. Болмыстағы зат пен құбылыстар, оларға қатысты сын-сапалық белгілер, қимыл-қозғалыс – бәрі тілден көрініс табады. Дүниенің тілдік бейнесін таңбалауда тілде қалыптасқан жүйенің бірі – сөзжасам. Мақалада қазақ тіліндегі етістік сөзжасамына қатысты теориялық тұжырымдар талданып, қимыл мәнді лексикалық бірліктердің жасалуы, оның ішінде көмекші етістіктер арқылы жасалатын құранды етістіктердің лексика-семантикалық сипаты мен грамматикалық ерекшеліктері қарастырылған. Сөзжасамның аналитикалық тәсілінің нәтижесі болып табылатын құранды етістікті жасауға қатысатын сөзжасамдық тұлғалар – жетекші қызметтегі есім сөздер мен еліктеуіш сөздер және сөзжасамдық қызмет атқаратын көмекші етістіктер құрылымдық-семантикалық жағынан талданады. Сонымен қатар, құранды етістіктерге тән семантикалық тұтастық, морфологиялық тұтастық және синтаксистік тұтастық белгілері нақты тілдік деректерді мысалға келтіру арқылы дәйектеледі. Құранды етістіктердің өзіндік ерекшеліктері өзіне ұқсас тілдік құбылыстардан, атап айтқанда күрделі етістік, етістіктің аналитикалық формалары, идиомаланған етістіктер және *еді* көмекші етістігінің тіркесі арқылы жасалған күрделі грамматикалық формалармен салыстыра отырып айқындалады. Сондай-ақ, құранды етістіктерге тән морфологиялық тұтастық белгісін танытатын оның етістік категорияларының көрсеткіштерімен, атап айтқанда рай, жақ, шақ, болымды-болымсыздық, қимылдың өту сипаты категорияларының көрсеткіштерімен түрлену парадигмасы көрсетіледі.

Тірек сөздер: сөзжасам, аналитикалық тәсіл, құранды етістік, жетекші сөз, көмекші етістік, семантикалық тұтастық.

М.С. Жолшаева*

Университет Сулеймана Демиреля, г. Қаскелен, Қазақстан

*E-mail: maira.zholshayeva@sdu.edu.kz

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОСТАВНЫХ ГЛАГОЛОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Предмет и явления в объективной реальности, количественно-качественные признаки которые к ним относятся, а также действия – все отражается в языке. В маркировке языковой картины мира одним из систем, сформированных в языке, является словообразование. В статье проанализированы теоретические выводы глагольного словообразования, рассмотрены лексико-семантические и грамматические особенности сложных глаголов, в том числе составных глаголов которые образуются с

¹Мақала «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру бойынша зерттеу жобасы бойынша жазылды.

помощью вспомогательных глаголов. Словообразовательные формы, участвующие в создании составного глагола, которые являются результатом аналитического словообразования – именные и подражательные слова, являющиеся основными формами и вспомогательные глаголы, выполняющие словообразовательную функцию, анализируются с структурно-семантического аспекта. Кроме того, признаки семантической целостности, морфологической целостности и синтаксической целостности, характерные для сложных слов, описываются на примере конкретных языковых материалов. Определяются особенности составных глаголов сопоставлением с аналогичными им языковыми явлениями, а именно сложными грамматическими формами, созданными вспомогательным глаголом *edi*, аналитическими формами глаголов, фразовыми и сложными глаголами. Также дана парадигма изменения составного глагола по показателями категорий наклонения, личности, время, формой отрицания, характера протекания действия.

Ключевые слова: словообразование, аналитический подход, составной глагол, ведущее слово, вспомогательный глагол, семантическая целостность.

M.S. Zholshayeva*

Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

*E-mail: maira.zholshayeva@sdu.edu.kz

LEXICAL AND GRAMMATICAL FEATURES OF COMPOUND VERBS IN KAZAKH LANGUAGE

Abstract. Objects, phenomena, their adjectives, and movements – all are reflected in language. One of the systems formed in language in marking the linguistic image of the world is word formation. The article analyzes the theoretical concepts of verb word formation in the Kazakh language, the formation of action lexical units, including the lexical-semantic nature and grammatical features of compound verbs formed by auxiliary verbs. The word-formation persons involved in the formation of compound verbs, which are the result of the analytical method of word-formation – nouns and imitation words in the leading position and auxiliary verbs that perform the word-formation function are analyzed structurally and semantically. In addition, the characteristics of semantic integrity, morphological integrity and syntactic integrity, which are characteristic of compound verbs, are supported by examples of specific linguistic data. The peculiarities of the compound verbs are determined by comparing them with similar linguistic phenomena, in particular, compound verbs, analytical forms of verbs, idiomatic verbs and complex grammatical forms formed by the combination of auxiliary verbs *edi*. There is also a paradigm of transformation with the indicators of its verb categories, which show the morphological integrity of the compound verbs, in particular, with the indicators of the categories of mood, mood, tense, positive-negative, the nature of the movement.

Keywords: word formation, analytical approach, compound verb, leading word, auxiliary verb, semantic integrity.

Кіріспе

Қазақ тілтанымында сөзжасамның өз алдына тіл білімінің саласы ретінде бөлініп шығып, жеке отау тіккеніне салыстырмалы түрде алып қарағанда көп уақыт өте қойған жоқ. Өз бастауын өткен ғасырдың басынан алатын тілдік аталым теориясының аясында

қарастырылатын атаулардың қалыптасу заңдылықтары, ішкі мағыналық құрылымы мен танымдық сыры, уәжділік белгілері сияқты мәселелер бүгінгі күні де өзекті. Бұл, бір жағынан, аталым теориясының негізінде тіл білімінің жаңа бағыттарының қалыптасуымен байланысты. Солардың бірі – когнитивті лингвистиканың құрамдас бөлігі және онымен тікелей байланысты когнитивті сөзжасам. Осыған сай бүгінгі таңда лингвистикадағы озық ғылыми тұжырымдар мен теориялық жетістіктер негізінде сөзжасамдық бірліктерге қатысты зерттеулер жаңа қырынан қарастырылып, бұрынғы тұжырымдар дамытылуда және сөзжасам арнасы тың қорытындылармен кеңейтілу үстінде. Екінші жағынан, жалпы және жекелеген сөз табына қатысты сөзжасам мәселелері зерттеліп, негізгі ұстанымдары қалыптасты. Дегенмен етістік сөзжасам мәселесіне, оның ішінде күрделі етістіктерге қатысты анықтауды қажет ететін мәселелер баршылық.

Лексикалық жүйенің толығыуы күрделі аталымдар арқылы да іске асады. Сондықтан күрделі аталым мәселелері зерттеушілер назарына ерте ілігіп, *күрделі сөз* терминімен бастапқыда морфология аясында, кейін өз алдына сөзжасам саласында жасалу ерекшеліктері жағынан отандық тіл білімінде тілші-ғалымдардың еңбектерінде (А.Ысқақов, Н.Оралбаева, Е.Жанпейісов) тілдің ішкі өз заңдылықтары негізінде қарастырылды. Таратып айтқанда, күрделі аталымдар құрылымдық жағынан айқындалып, морфологиялық белгілері бойынша жіктелісі жасалды: кіріккен сөз, біріккен сөз, қос сөз, тіркесті күрделі сөздер.

Күрделі аталым түзуге қатысатын сыңарлардың арасындағы семантикалық байланыс, олардың уәждемесі мен уәжділік дәрежесі Б.Қасымның зерттеулеріне нысан болды. Уәжділік – аталым үрдісіндегі негізгі, маңызды бөлшек, күрделі аталымның табиғатын ашатын заңдылық (Қасым, 2003: 4).

Күрделі аталымдарды семасиология және ономасиологиялық бағытта уәждеме мен аталым теориясы тұрғысынан қарастыра отырып, тілдік аталымның уәжділігі; тілдік аталымның когнитивтік қабаты; тілдік аталымдағы ұлттық дүниетанымдық ерекшеліктердің көрінісін айқындауға болады. Өйткені тілдегі кез келген атау – адам санасының көрінісі.

Сөзжасамның тарихи аспектісі де қазақ тілтанымында зерттеушілер назарынан тыс қалған жоқ. Бұл бағытта арнайы зерттеу жұмыстары жазылды (Салқынбай, 1999). Сонымен қатар, сөзжасамның теориялық мәселелері мен жекелеген сөз таптары мен олардың сөзжасамдық сипаттарына қатысты бірнеше зерттеу жұмыстары қорғалды. Бұл мақалада етістік сөзжасамының шеңберіндегі аналитикалық тәсіл арқылы жасалатын қимыл мәнді білдіретін тіл бірліктері – құранды етістіктердің лексика-семантикалық және лексика-грамматикалық ерекшеліктері қарастырылады. Алдымен осы тақырып аясындағы бүгінге дейінгі зерттеу жұмыстарына шолу жасалады.

Материал және әдістер

Күрделі аталым, күрделі етістік ұғымдарына, күрделі етістіктің түрлері, құранды етістіктерге қатысты Н.Оралбаева, Ы.Маманов, А.Қалыбаева, С.Исаев, Б.Қасым, А.Салқынбай еңбектеріндегі теориялық тұжырымдар басшылыққа алынса, талдауға түскен тілдік материалдар Қазақ әдеби тілінің он бес томдық түсіндірме сөздігінен, көркем әдеби шығармалардан алынды.

Мақалада сипаттау, талдау, салыстыру, қорыту әдіс-тәсілдері қолданылып, жалпы мен жалқы, бүтін мен бөлшек, форма мен мазмұнның байланысына қатысты заңдылықтар негізге алынды.

Әдебиетке шолу

Қазақ тілінде құрылымы жағынан кемінде екі сөзден тұратын қимылды білдіретін тіркестер белсенді қолданысқа ие. Мұндай тіркесті құрылымдар қатарында күрделі етістіктер, құранды етістіктер, тұрақты тіркестер, бірнеше етістіктің тіркесінен тұратын аналитикалық құрылымдар қарастырылып жүр. Бұл аталғандардың барлығын бір сөзбен күрделі етістіктер деп атау кездеседі. Құранды етістік және оған тән лексика-грамматикалық белгілерге тоқталмас бұрын, алдымен күрделі етістік мәселесіне тоқталған жөн. Өйткені құранды етістік күрделі етістіктің бір түрі ретінде қарастырылады. Алайда *күрделі етістік* термині қазақ тілтанымында әр зерттеуші тарапынан түрліше түсінілетіні байқалады. Мәселен, Б.И.Маманов: «Күрделі етістік етістіктің барлық формаларымен түрленеді және оның құрамындағы көмекші етістіктер әр түрлі грамматикалық мағынаны білдіреді. Күрделі етістік көсемше формалары мен көмекші етістіктердің тіркесуі арқылы жасалады. Күрделі етістіктің құрамындағы алдыңғы көсемше түріндегі сыңары лексикалық мағынаға ие болады, соңғы сыңары – көмекші етістік оған грамматикалық мағына үстейді» (Маманов, 1966: 55] деп жазады. Ғалымның күрделі етістік деген ұғымды тілдік бірліктің құрылымдық жағына қағысты қолданған сияқты. Мұны күрделі етістікке қағысты берілген басқа ғалымдардың анықтамасымен салыстыру арқылы бағамдауға болады.

А.Салқынбайдың күрделі етістікке берген анықтамасы мынандай: «Күрделі етістік – екі негізгі етістіктен құралып, бір ғана ұғымның атауын білдіретін туынды сөздер. Күрделі етістік аналитикалық сөзжасамның нәтижесінде пайда болатын, екіншілік мағына беретін атаулар» (Салқынбай, 2008: 236). Мұнда біріншіден, күрделі етістік атауыштық бірлік ретінде анықталған, екіншіден, оның аналитикалық тәсіл арқылы жасалатыны атап көрсетілген. А.Салқынбайдың күрделі етістікке берген анықтамасы жалпы күрделі сөз, номинативтік бірлік ретінде танылатын күрделі атау ұғымымен сәйкестенеді. Айырмашылығы, жоғарыда атап көрсеткендей, күрделі етістіктердің аналитикалық тәсілдің нәтижесінде пайда болатындығы. Бұл анықтамада күрделі етістік деп тануда әрі семантикалық, әрі құрылымдық белгі негізге алынған деп санауға болады.

Күрделі етістік терминіне түсініктеме беруде С.Исаев етістіктің ерекше сөз табы екендігін ескеру қажеттігін айта келе, бұл терминге қағысты «ерекше мәндегі термин, грамматикалық мәндегі ғана термин» (Исаев, 2007: 251) деп көрсетеді. Сөйтіп, ғалым күрделі етістік деген ұғымға негізгі етістік пен лексикалық мағынасынан айырылған көмекші етістіктің тіркесінен жасалатын тіркесімдерді жатқызады және олардың етістіктің белгілі бір грамматикалық категориясының көрсеткіші бола алатын түрі деп таниды (Исаев, 2007: 252). Біздің пайымдауымызда, автор «күрделі етістік» деген түсінікті етістіктің аналитикалық формасына қағысты қолданған. Бұлай болған жағдайда, есім сөз таптарында айтылып жүрген күрделі зат есім, күрделі сын есім, күрделі сан есім деген ұғым-түсінік пен күрделі етістік ұғымы екі түрлі тілдік құбылыс болып шығады.

А.Ысқақов күрделі етістік терминін кең түсінікте алып қарайды, оның бірнеше түрі бар екенін айтады. Олардың қатарына аналитикалық етістіктерді, құрамы күрделі және жай күрделі етістіктерді, күрделі құранды етістіктерді, тұрақты тіркестерді енгізеді (Ысқақов, 1991: 236-240). Ғалым көрсеткен бұл күрделі етістік түрлерінің ішінде біздің мақаланың нысанына алынған құранды етістіктер де қамтылған.

Келтірілген тұжырымдарды саралай қарағанда мына жайттарды аңғаруға болады:

- 1) күрделі етістік термині кең және тар ұғымда түсінілген;
- 2) күрделі етістік термині сөзжасамдық бірлікке қағысты ғана қолданылған;

3) күрделі етістік термині етістіктің аналитикалық формасына балама ретінде алынған;

4) күрделі етістік термині кең ұғымда түсінілгенде, жоғарыда аталғандардың екеуін де қамтыған.

Енді күрделі етістік құрамындағы құранды етістіктің құрылымы мен семантикасы, лексика-грамматикалық ерекшеліктеріне тоқталайық.

Нәтижелер және талқылау

«Есім сөз + көмекші етістік», «еліктеуіш сөз + көмекші етістік» үлгісімен құрылған тіркестер қазақ тілтанымында әртүрлі терминмен аталып жүр. Сыртқы тұрпаты (құрамы) мен ішкі мазмұнының (мағынасы) құранды болатындығын ескеріп, мұндай тіркестерді А.Б.Ісқақов, Н.Оралбаева *құранды етістік*, Б.І.Маманов *тіркесті түбір етістік* деп атайды.

Өзара тіркесіп, бір ғана түбір сөз мағынасын білдіретін тұрақты сөз тіркесі тіркесті түбір етістік деп аталады (Маманов, 2007: 32). Автор тіркесті түбір етістіктердің құрамындағы компоенттердің мағыналары тұтасып келіп, бір ғана мағынаны білдіретін жеке сөз деңгейінде болатындығын айта келе, мысалы ретінде мынадай тіркестерді келтіреді: *таң қалу, жарқ ету, жек көру, ер жету, тарс ету* (Маманов, 2007: 32). Мұнда ғалым өзі тіркесті күрделі етістіктер деп атаған тіл бірліктерінің мағыналық тұтастығын басты шарт ретінде алған. Ары қарай олардың құрылымдық ерекшеліктеріне тоқталады, тіркесті түбір етістіктердің алдыңғы сыңары есім сөз бен еліктеуіш сөздерден, ал соңғы сыңарының көмекші етістіктерден тұратындығын айтады. Б.І.Маманов есім сыңарлы тіркесті күрделі етістіктердің лексика-семантикалық жағынан да, тұлғалық қасиеттері жағынан да идиомалық тіркестерден бүтіндей басқа категория екендігін айтып өткенімен, олардың айырмашылықтарын ашып көрсетпейді.

Н.Оралбаева құранды етістіктер деп есім сөздерге белгілі көмекші етістіктер тіркесіп, оған қимыл мағынасын қосу арқылы жасалған етістіктерді атайды және мынандай мысалдар береді: *қызмет ет, құрмет ет, жәрдем ет, адам ет, әлек қыл, алаң бол, қор бол, ит қыл* (Оралбаева, 280). Бұл анықтамада құранды етістіктердің есім сөздерге көмекші етіс-тіктердің тіркесу арқылы жасалатындығы ғана айтылған да, еліктеуіш сөздер арқылы да жасалатындығы ескерусіз қалған.

2002 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикасы» атты академиялық грамматикада құранды етістіктердің етістіктің түрі екендігін айтылады да, бұл бөлімді жазған автор Б.Қасым оған мынадай анықтама беріледі: «Құранды етістік деп есім сөздердің және еліктеуіш сөздердің көмекші етістіктермен тіркесуі арқылы жасалатын етістіктің түрі» (Қасым, 2002: 400). Бұл анықтамада құранды етістіктердің жасалуына еліктеуіш сөздердің де негіз болатындығы қамтылған.

Б.Момынова құранды етістік жасауға қатысатын *бол, қыл, ет* көмекші етістіктерінің сөзжасамдық қызметіне жеке-жеке тоқтала отырып, осы аналитикалық тәсіл арқылы жасалған күрделі құрылымдарға қатысты тұжырымдар жасайды. Құранды етістіктер күрделі сөздердің бір түрі деп танылып, оларға тән ерекшеліктерді көрсетіледі (Момынова, 2012).

Олар:

- бірінші, құранды етістіктердің бойында күрделі сөздерге тән белгілердің болатындығын негізге алынып, олар (құранды етістіктер) күрделі сөздің бір түрі деп танылған;
- екінші ерекшелігі құранды етістіктердің құрылымына қатысты болып келеді: құ-

ранды етістіктердің «есім сөз + көмекші етістік» түріндегі құрамнан тұратындығы айтылған;

- үшінші ерекшелік олардың семантикасына қатысты: құранды етістіктердің лексика-семантикалық жағынан есім негізді қимылды білдіретін сөздер болып табылатындығына тоқталған;

- төртінші ерекшелігі «құранды етістіктер фразеологиялық және еркін сөз тіркестері түрінде жұмсалады» деп көрсетілсе;

- бесінші ерекшелігі ретінде құранды етістік жасауға қатысатын белсенді етістіктерді атайды, олар: *ет, бол, қыл* көмекші етістіктері (Момынова, Сәткенова 2012:169). Бұл тұжырымдарды жинақтағанда, ғалымның құранды етістіктерге тән ерекшеліктерді көрсетуде олардың құрылымдық, мағыналық және қолданыстық қырларын негізге алғаны байқалады. Авторлар құранды етістіктердің құрылымдық жағынан «есім сөз бен көмекші етістік» тіркесінен жасалатындығын атап көрсетеді де, құранды етістіктердің жасалуына қатысты кейбір еңбектерде көрсетіліп жүрген «еліктеуіш сөз + көмекші етістік» үлгісін қарастырмайды. Ал құранды етістіктердің лексика-семантикалық ерекшелігіне қатысты, қимыл мәнді білдіретін жаңа сөздің семантикасына тіркестің алдыңғы сыңары, яғни есім сөздің семантикасы негіз болатындығы, тұжырымымен толықтай келісеміз. Алайда «құранды етістіктер фразеологиялық және еркін сөз тіркестері түрінде жұмсалады» деген пайымдауын түсіну қиындау. Біздіңше, мұнда авторлар тұрпаты жағынан құранды етістікке ұқсас болып келетін идиомаланған етістіктердің арасында сөз салмай, тұтас күйінде жұмсалатын құрылымдық тұтастық пен мағыналық тұтастықты меңзеп тұрған сияқты.

Ең алдымен, құрылымдық жағынан құранды етістіктерге бірінші сыңары есім сөздерден және еліктеуіш сөздерден болған, екінші сыңары көмекші етістіктерден болған лексика-семантикалық және лексика-грамматикалық тұрғыдан тұтасып, бүтін бір тұлға болып қалыптасқан тіркестер жағады. Мысалы, *жәрдем ет, табыс ет, абай бол, талқан қыл, шырты ет, жыбыр-жыбыр ет*. Құрамы жағынан «есім сөз + көмекші етістік» және «еліктеуіш сөз + көмекші етістік» үлгісінде жасалуы құранды етістіктердің басқа күрделі етістіктің түрлері ретінде көрсетіліп жүрген аналитикалық формалы етістіктерден және күрделі етістіктен басты айырмашылығы болып табылады. Таратып айтқанда, күрделі етістік кемінде екі толық мағыналы етістіктің тіркесінен жасалып, бір күрделі ұғымды білдіреді. Яғни тіркес құрамындағы жеке сыңарлардың мағынасынан тұратын күрделі қимыл жасалады. Мысалы, *кіріп шық, алып кел, барып кел, алып шық*. Ал құранды етістіктерге келетін болса, есім сөз + көмекші етістік, еліктеуіш сөз+көмекші етістік арқылы жасалып, дара қимылды білдіреді. Мысалы, *абай бол – абайла, табыс ет – табыста, сырт ет – сыртылда*. Күрделі етістік пен құранды етістіктің ұқсас жақтары олардың жасалу тәсілдерімен байланысты. Екеуі де аналитикалық тәсіл арқылы жасалады.

Құранды етістіктерге қатысты екінші бір ерекшелік – тіркес құрамындағы көмекші етістіктер алдында тұрған есім сөзге немесе еліктеуіш сөзге қимылдың мағына үстейтін сөзжасамдық қызмет атқаруы. Яғни алдында тұрған сөзден жаңа лексикалық бірлік жасайды: *әңгіме ет, әуре ет, жәрдем ет, қабыл ал, табыс ет, баян ет, құрмет ет, айып етпе*. Осы құранды етістіктің беретін мағынасын былайша да айтуға болады: *әңгімеле, әуреле, жәрдемдес, қабылда, табыста, баянда, құрметте, айыптама*. Бұл құранды етістікке тән сипат етістіктің аналитикалық формаларымен салыстырғанда анық көрінеді. Етістіктің аналитикалық формалары көсемше тұлғасындағы жетекші

етістік пен көмекші етістікпен тіркесуінен жасалады. Аналитикалық формалы етістіктің екі сыңары да етістік сөздер болғанымен, олар бір-бірінен ерекшеленеді. Біріншісі – толық мағыналы етістік болса, екіншісі – грамматикалық қызмет атқаратын көмекші етістік. Мысалы, *сұрай сал, айтып бер, лақтырып жібер, оқып ал, жазып қою*. Мұнда бірінші сыңарда толық мағыналы қимылды білдіретін етістіктер көсемше тұлғасында келіп, негізгі мағынаны білдіреді. Оған тіркескен *сал, бер, жібер, ал, қой* етістіктері лексикалық мағынасын жойып, грамматикалық мағына үстейтін көмекшілік қызмет атқарып тұр. Олар тіркескен негізгі етістікке қимылдың кту сипатына қатысты амал-әрекеттің жасалу тәсілін білдіретін грамматикалық мағына үстеген. Яғни аналитикалық формалы етістік пен құранды етістіктің құрамындағы көмекші етістіктер екі түрлі қызмет атқарады. Құранды етістік құрамындағы көмекші етістік сөзжасамдық қызмет атқарса, аналитикалық формалы етістік құрамындағы көмекші етістік негізгі сөздің семантикасын өзгертпейді, грамматикалық мағына ғана үстейді.

Құранды етістікке тұрпаты жағынан ұқсас келетін тіл бірліктерінің бірі – тұрақты тіркестер. Құрамы жағынан құранды етістік те, тұрақты тіркес те кемінде екі сөзден тұрады. Идиомаланған етістіктердің бір тобы есім сөз бен етістіктің тіркесінен жасалуы жағынан құранды етістіктерге ұқсас болып келеді. Сонымен қатар, құранды етістік те, идиомаланған етістік те бір лексикалық мағынаны білдіреді. Олардың басты айырмашылығы құранды етістік арқылы берілетін қимылдық мағына тіркес құрамындағы алдыңғы сыңардың семантикасына негізделеді. Мысалы, *айғай сал, әуре қыл, елең ет, дір ет, құмар бол* құранды етістіктерінің білдіретін қимылдық мағынасына *айғай, әуре, елең, дір, құмар* сөздерінің семантикасы негіз болған. Ал идиомаланған етістіктердің семантикасы тіркес құрамындағы сөздердің лексикалық мағыналарымен сәйкес келмейді, тіркес құрамындағы сөздер тұтасып, мүлде басқа бір ұғымды білдіреді. Мысалы: *құлақ қою – тыңдау, жер болу – ұялу, таяқ жеу – жазалау, жүрек жалғау – тамақтану, көз тастау – қарау*. Бұлар семантикалық, құрылымдық жағынан бір бүтін болып қалыптасқан. Сондықтан тіркес құрамындағы сөздердің арасына басқа сөзді қосып айтуға болмайды.

Құранды етістікке сырттай ұқсайтын тағы бір тіркеске *еді* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалған күрделі формалар жатады. Бұл көмекші етістік есім сөздермен де, етістіктермен де тіркесе береді. Мұндай құрылымдардың құранды етістік-тен айырмашылығы көмекшілік қызметте тұрған *еді* етістігінің грамматикалық сипатында. Бұл екі *e(di)* және *ет* көмекші етістіктері – мәнсіз көмекші етістіктер, дара қолданылмайды. *Еді* көмекші етістігі жетекші етістікке грамматикалық өткен шақ мәнін үстейді. Мысалы, *айтып еді, сұраған едік, айтар еді, тұр еді, отыратын еді*. Ал құранды етістік құрамындағы көмекші етістік сөзжасамдық қызмет атқарады.

Сонымен, құранды етістікке тән семантикалық тұтастық белгісі ретінде мынаны атауға болады: құрылымы жағынан есім сөздер және еліктеуіш сөздердің көмекші етістіктермен тіркесуі арқылы жасалып, бір ғана ұғым, қимылды білдіретін сөздер тобы *құранды етістік* деп аталады.

Құранды етістіктердің құрамындағы алдыңғы сыңарлары есім сөздер мен еліктеуіш сөздер оның (құранды етістіктің) лексикалық мағынасына негіз болады. Құранды етістіктердің құрамындағы көмекші етістіктердің сөзжасамдық қызметі туынды етістік жасайтын *-ла/-ле, -да/-де, -та/-те* жұрнағының қызметімен салыстыруға болады. Мысалы, *айғай сал, тарс ет, жылт ет, жарқ ет, лап ет, сыбыр ет, гүр ет, арс ет, елең ет* құранды етістіктері лексика-семантикалық жағынан *айғайла, тарсылда, жылтылда,*

жарқылда, лапылда, сыбырла, гүрілде, арсылда, елеңде туынды етістіктерімен мәндес. Алайда айырмашылықтар да жоқ емес. Айырмашылық олардың қимылдың жасалу тәсілдерін білдіруге қатысты мағыналарынан көрінеді. Мысалы, *тарс ет, жылт ет, жарқ ет, лап ет, сыбыр ет, дір ет, гүр ет, арс ет, елең ет* құранды етістіктері бір рет жасалатын қимылды білдірсе, *тарсылда, жылтылда, жарқылда, лапылда, сыбырла, дірілде, гүрілде, арсылда* дегенде қайталанатын қимылды білдіреді.

Құранды етістікті жасауға қатысатын көмекші етістіктер саны көп емес, олар: *ал, ат, бер, бол, ет, кел, көр, қал, қақ, қыл, сал, соқ, тарт, тұт, түс*. Бұлардың ішінде белсенді қолданылатыны – *ет, бол, қыл* етістіктері.

Ет көмекші етістігі *істе, қыл* етістіктерімен мәндес болғанымен, толық лексикалық мағынасы бар деп айтуға келмейді. Жетекші сөздің шылауында ғана қолданылады. Құранды етістік жасауда бұл көмекші етістік есім және еліктеуіш сөздермен тіркеседі: *еңбек ет, баян ет, тарс ет, сақ ет*. Мысалы, *Ондайда ботаның жамырағаны мен қазанның түбі күйіп кеткенінен бастап бәрін әңгіме етіп көйітіп отыратын абысын-ажыныңды ойлайсың (Ә.Кекілбаев); кеудемдегі жүрегім самал тербеген қайың жапырағындай лүп-лүп етіп, болашақ жеңісшінің ақылды, ажарлы, бар мінезі әкем мен Ыбыштың мінезіне қарама-қарсы ашық болуын аңсадым (Д.Исабеков)*.

Бол көмекші етістігі есім сөздермен, оның ішінде зат есім және сын есімдермен тіркесіп, құранды етістік жасайды. Мысалы, *қабыл бол, абай бол, әуре бол, ойран бол, мерт бол, дұрыс бол, жоқ бол, шығын бол, құмар бол, жақсы бол, құштар бол*. Мысалы, **Ойран болып** қаласы, Көңілдері жаралы. Жиып алып жолдасын, батыр елге қайтады (Қамбар батыр); Апар да мыс бақырды алдына сал, Алтын болса, болады бірталай мал, жалғызым, не қылсаң да **сақ болып** жүр, Жәдігөй боп жүрмесін ант ұрған шал (Абай); Жаңа оқу жылында жаңа үлгімен салынған мектеп үйі есігін ашып, балалар да, мұғалімдер де шат болды (Қазақ әдеби тілінің сөздігі).

Бол етістігі – мәнді көмекші етістіктердің қатарына жатады, жеке тұрғанда лексикалық мағынасы. Көмекші етістік қызметін атқарғанда *бол* лексикалық мағынасын жойып, тіркескен есім сөзге қимылдық мағына үстейді. *Бол* көмекші етістігі арқылы жасалған бірқатар құранды етістіктердің синтетикалық тәсіл арқылы жасалған синонимдері бар: *әуре бол – әурелен, ойран бол – ойрандал, дұрыс бол – дұрыстал, жоқ бол – жоғал, шығын бол – шығындал, құштар бол – құштарлан, алаң бол – алаңда, жария бол – жарияла, ие бол – иелен, ыза бол – ызалан*. Мұны көркем шығармадан алынған төменде берілген сөйлемдердегі құранды етістік *ыза бол* және осы сөзбен мәндес болып келетін *ызалан* етістігінің қолданыстарын салыстырудан байқауға болады. Мысалы, *Бағанадан бері кірген-шыққанға есік ашушы сияқты боп тұрғанына Абай ыза болып, енді Бізхұттыны ығыстырыңқырап үйге кірді (М.Әуезов), салыстырыңыз: Күн қайда құтылатын торды бұзып, Бақырып, ызаланды жерді сүзіп. Даусын танып баяғы тышқан келіп, Құтқарды торды қиып, тістеп үзіп (С.Торайғыров)*.

Қыл көмекші етістігі есім сөздерге тіркесіп құранды етістік жасайды. *Қыл* көмекші етістігі арқылы жасалған бірқатар құранды етістіктердің мағыналар туынды етістік жасайтын *-ла/-ле, -да/-де, -та/-те* жұрнағымен мәндес болып келеді. Мысалы, *амал қыл – амалда, арман қыл – арманда, мазақ қыл – мазақта, талқан қыл – талқанда, әңгіме қыл – әңгімеле, жыр қыл – жырла, өсек қыл – өсекте, келемеж қыл – келемежде, құрмет қыл – құрметте*.

Құранды етістікті жасауға қатысатын *ал, ат, бер, кел, көр, қал, қақ, қой, сал, соқ, тарт, тұт, түс* көмекші етістіктері мәнді көмекші етістіктер қатарына жатады. Олар жеке тұрғанда негізгі лексикалық мағыналары бар, сөйлемде дербес қолданыла алатын

етістіктер, ал құранды етістік жасау үшін жетекші есім сөзбен тіркескенде лексикалық мағынасын жойып, көмекшілік қызмет атқарады: *дән ал, қабыл ал, гүл ат(ты), шешек ат(ты), бұршік ат(ты), дәл кел(ді), сай кел(ді), тәуір көр, таң қал, телефон соқ, құрмет тұт, қол соқ, әуреге түс, сарғыш тарт, тәуір көр, дамыл ал, ән сал, әуреге сал, жәрдем бер, құрмет тұт, ақшыл тарт(ты), ағараң тарт(ты), сарғыш тарт(ты)*. Мысалы, *Қойқызғалдақты қой ғана жейді, қойқызғалдақ түйіртпек-түйіртпек болып дән алады* (Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі); *Жазирамнан ән салып өтті күндер, өтті күндер армандай, текті күндер. Егер менде титтей бір мәрттік болса, Осы қарттан ауысқан деп біліңдер* (М. Шаханов).

Еліктеуіш сөз бен көмекші етістіктің тіркесінен жасалған құранды етістіктер: *арс ет, баж ет, были ет, былқ-былқ ет, дар ет, даңғыр-дұңғыр ет, жалп ет, жарқ ет, жылт ет, едірең-едірең ет, кілт ет, қарқ ет, лап ет, саңқ ет, сарт ет, сырт ет, тарт ет, шақ ет, шорт ет, тырс ет, тақ-тұқ ет*.

Құранды етістіктер қимыл мәнді білдіретін лексикалық бірлік болғандықтан етістік категорияларының көрсеткіштерімен түрленеді. Бұл құранды етістікке тән морфологиялық тұтастық белгі болып табылады. Мысалы:

– шақ және жақ тұлғада келуі: *Қураған шөптер басылып, арасынан жылан сусып бара жатқандай сытыр-сытыр етеді* (Д.Исабеков);

– болымсыз тұлғада келуі: *Сен ... сен мені мазақ етпе* (Д.Исабеков); *Бір үйден бір үйге жүріп, аяқ ауыртып әуре болмайды* (Ә. Кекілбаев);

– рай жұрнақтарымен түрленуі: бұйрық рай: *Сонымен Әбутәліп Құттыбаев Зәрипа екеуі тұңғыш ұлы Дауылды құшақтап, облыс орталығынан шалғай жатқан басқа бір ауданға ауысуға мәжбүр болсын* (Ш. Айтматов); – Біздің үйдің әйелі, балаңа абай бол. Не қиындық көрсең де, осыныңды сақта! – деп, теріс бұрылып кетті (Ә. Кекілбаев); шартты рай: *Жалғыз қалдым, кешір мені. Рұқсат етсең, өзіңе барамын* (Д.Исабеков);

– қимылдың өту сипаты категориясының көрсеткіштерімен түрленуі: *сөз ете бастау, еңбек етіп жатыр, әуреге салып қою, дір ете қалу, сырт ете түсу*. Мысалы, *Сол ақ екен, қоңыр есектің құлағы мен иесінің жүрегі бірдей дір ете қалғаны* (Ә.Кекілбаев); *Кенет телефон шылдыр ете қалды* (І.Есенберлин).

Құранды етістіктің бір сұраққа жауап беріп, бір сөйлем мүшесінің қызметін атқарады және сөз тіркесінің бір сыңары ретінде жұмсалады. Бұл құранды етістікке тән синтаксистік тұтастық белгі болып табылады. Мысалы, *Ол тағзым еткен сәлемін қабыл алды да, бұның бас-аяғына ұзақ тесіле қарап отырды* (Ә. Кекілбаев) деген сөйлемде *қабыл ал* құранды етістігі *не істеді?* сұрағына жауап беріп, баяндауыш қызметін атқарып тұр. Сондай-ақ *сәлемін қабыл алды* деген меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркесінің басыңқы сыңарында жұмсалған.

Қорытынды

Құранды етістіктер – сөзжасамның аналитикалық тәсілі арқылы жасалатын лексикалық бірліктер.

Құранды етістіктер құрамы жағынан күрделі, кемінде екі сөзден тұрады. Әдетте, құранды етістіктің негізгі сыңары зат есім, сын есім, еліктеуіш сөздер болып келеді де, оларға тіркесетін көмекші етістіктер қимылдық мән үстейтін сөзжасамдық қызмет атқарады.

Құранды етістік жасауға қатысатын, сөзжасамдық қызмет атқаратын көмекші етістіктер саны көп емес.

Құранды етістік – есім сөз бен көмекші етістік, еліктеуіш сөз бен көмекші етістіктің тіркесуінен жасалып, біртұтас лексика-семантикалық бірлік түзеді. Бұл оларға тән семантикалық тұтастық белгі болып табылады.

Құранды етістіктердің морфологиялық тұтастық белгісіне олардың етістік сөз табының грамматикалық категорияларымен түрленуі жатады.

Құранды етістіктерге синтаксистік тұтастық белгісі тән болып келеді. Бұл тұрғыдан алғанда, құранды етістік сөйлемде бір сұраққа жауап беріп, сөйлемнің бір ғана мүшесі және синтаксистік (еркін) сөз тіркесінің бір сыңары ретінде жұмсалады.

Әдебиеттер

Жанпейісов Е. (2002) Зат есімдер сөзжасамы. Сын есімдер сөзжасамы // Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.

Момынова Б., Саткенова Ж. (2014) Қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014.

Исаев С. (2007) Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Өнер, 2007. – 336 б.

Қасым Б. (2003) Сөзжасам. Семантика. Уәждеме. Алматы, 2003. – 167 б.

Қасым Б. (2002) Құранды етістіктер // Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б

Маманов Ы. (2007) Қазір тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 488 б.

Маманов Ы. (1966) Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1966.

Оралбаева Н. (2002) Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы, 2002.

Оралбай Н., Құрманалиев К., Балтабаева Ж. (2014) Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы, 2014. – 290 б

Салқынбай А. (1999) Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект. – Алматы: Қазақ университеті, 1999.

Салқынбай А. (2008) Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 340 б.

Ысқақов А. (1991) Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.

References

Isaev S. (2007) Kazirgi kazak tili. – Almaty: Öner, 2007. – 336 b. [Isaev S. (2007) modern Kazakh language. Almaty: Art, 2007. - 336 P.] (in Kazakh)

Iskakov A. (1991) Kazirgi kazak tili. –Almaty: Ana tilt, 1991. – 384 b. [Iskakov A. (1991) Modern Kazakh language. - Almaty: native language, 1991. - 384 P.] (in Kazakh)

Janpeisov E. (2002) Zat esim sözjasamı. Sın esim sözjasamı // Kazak grammatikası. – Astana, 2002. [Zhanpeisov E. (2002) Word formation of nouns. Word formation of adjectives / / Kazakh grammar. - Astana, 2002.] (in Kazakh)

Kasım B. (2002) Kurandi etistikter // Kazak grammatikasi. – Astana, 2002. – 784 b. [Kasym B. (2002) Quranic verbs // Kazakh grammar. - Astana, 2002. - 784 P.] (in Kazakh)

Kasım B. (2003) Sözjasam. Semantika. Uajdeme. - Almaty, 2003. – 167 b. [Kasym B. (2003) Word Formation. Semantics. Motivation. Almaty, 2003. - 167 P.] (in Kazakh)

Mominova B., Sankenova G. (2014) Kazak tilinin morfologiası. – Almaty: Kazak universiteti, 2014. [Momynova B., Satkenova zh. (2014) Morphology of the Kazakh language. - Almaty: Kazakh University, 2014.] (in Kazakh)

Salkınbay A. (1999) Tapılı sözjasam. Semantikalık aspekt. –Almaty: Kazak universiteti, 1999. [Salkynbay A. (1999) Historical word formation. Semantic aspect. - Almaty: Kazakh University, 1999.] (in Kazakh)

Salkınbay A. (2008) Kazirgi kazak tili. – Almaty: Kazak universiteti, 2008. – 340 b. [Salkynbay A. (2008) Modern Kazakh language. - Almaty: Kazakh university, 2008. -340 B.] (in Kazakh)

Mamanov I. (1966) Kazirgi kazak tili. – Almaty, 1966. [Mamanov I. (1966) Modern Kazakh language. - Almaty, 1966.] (in Kazakh)

Mamanov I. (2007) Kazak til biliminin maseleleri. – Almaty: Aris, 2007. –488 b. [Mamanov I. (2007) Problems of linguistics now. Almaty: Arys, 2007. - 488 B.] (in Kazakh)

Oralbay N., Kurmanaliyev K., Baltabaeva J. (2014) Kazak tilinin sozjasamı. – Almaty, 2014. – 290 b.[Oralbay N., Kurmanaliyev K., Baltabayeva zh. (2014) Word formation of the Kazakh language. - Almaty, 2014 – - 290 P.] (in Kazakh)

Orslbayeva N. (2002) Kazak tilinin sozjasam jyiesi. – Almaty, 2002 [Oralbaeva N. (2002) word formation system of the Kazakh language. - Almaty, 2002.] (in Kazakh)